

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA MUROJAAT SHAKLLARINING SOTSIOLINGVISTIK VA PRAGMATIK TADQIQI

To'rayeva Maftuna Abdiraim qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
doktoranti

***Annotatsiya.** Maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi murojaat shakllari sotsiolingvistik (yosh, jins, ijtimoiy mavqe, qarindoshlik) va pragmatik (hurmat, xushmuomalalik, «yuz» konsepsiyasi) jihatdan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot Braun–Gilman va Braun–Levinson nazariyalariga tayanib, sifat tahlili metodida o'tkazildi. Natijalar o'zbek tilida qarindoshlik terminlari va hurmat qo'shimchalari, ingliz tilida esa ism va unvon tanlovi asosiy vosita ekanini ko'rsatdi. O'zbek murojaati ko'proq ijobiy, ingliz murojaati ko'proq salbiy xushmuomalalik strategiyasiga yo'naltirilgan. Xulosalar madaniyatlararo muloqot, til o'qitish va tarjima amaliyotida qo'llanishi mumkin.*

***Kalit so'zlar:** murojaat shakllari, sotsiolingvistika, pragmatika, xushmuomalalik, qarindoshlik terminlari, T/V farqi.*

KIRISH

Murojaat shakllari nutq ishtirokchilari orasidagi ijtimoiy munosabatlarni til orqali ifodalovchi eng sezgir vositalardan biridir. So'zlovchining tanlovi uning yoshi, mavqei, tarbiyasi va suhbatdosh bilan masofasi haqida ma'lumot beradi. Shu sababli murojaat birliklari sotsiolingvistika va pragmatikaning tutash nuqtasida o'rganiladi. Globallashuv sharoitida o'zbek va ingliz tillari o'rtasidagi aloqalar kengaymoqda. Ingliz tilini o'rganayotgan o'zbek tilli so'zlovchilar ko'pincha o'z tilining pragmatik qoidalarini ingliz nutqiga ko'chiradi

(masalan, o'qituvchiga «Teacher» deb murojaat qilish). Bu pragmatik transfer deb ataladi va noqulay vaziyatlarga olib keladi.

Murojaatni sotsiolingvistik o'rganishda R. Braun va A. Gilmanning «kuch» va «hamjihatlik» semantikasi asos bo'ladi: *sen–siz* (T/V) tanlovi ijtimoiy ierarxiya va yaqinlik darajasiga bog'liq. R. Braun va M. Ford amerikacha ingliz tilida ism (FN) va unvon + familiya (TLN) tanlovini tavsifladi. S. Ervin-Tripp murojaatni «sotsiolingvistik qoidalar» tizimi sifatida talqin qildi. Pragmatik jihatdan P. Braun va S. Levinsonning xushmuomalalik nazariyasi muhim: har bir shaxs **ijobiy yuz** (tan olinish, yaqinlik istagi) va **salbiy yuzga** (erkinlik, tazyiqdan holi bo'lish istagi) ega, murojaat esa yuzni saqlash strategiyasi vazifasini bajaradi. G. Lich murojaatni xushmuomalalik tamoyillarining amaldagi ifodasi deb qaragan, murojaat terminlarining tipologiyasi esa F. Braunning monografiyasida berilgan.

Ko'rsatilgan ishlar asosan bitta tilga yoki keng tipologiyaga bag'ishlangan; o'zbek va ingliz tillarini ikki nazariya (kuch/hamjihatlik va yuz) asosida birgalikda qiyoslash yetarli emas. Ushbu maqolada ikki tildagi murojaat shakllarining tuzilishi, ijtimoiy tabiati va pragmatik vazifalarini qiyosiy aniqlash kabi bir qator tadqiqotlar olib borilgan. Maqolaning vazifalari murojaat tizimlarini tasniflash; sotsiolingvistik omillar ta'sirini aniqlash; pragmatik xususiyatlarni xushmuomalalik nazariyasi asosida izohlashdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot sifat (kvalitativ) xarakterda bo'lib, qiyosiy-chog'ishtirma, tavsifiy va kontekstual-pragmatik tahlil metodlariga tayandi. Material sifatida badiiy dialoglar, kundalik muloqot namunalari va lug'aviy manbalardan olingan murojaat birliklari ishlatildi. Birliklar uch mezon bo'yicha tasniflandi: (1) shakliy turi (olmosh, qarindoshlik termini, ism,

unvon, qo'shimcha); (2) sotsiolingvistik omil (yosh, jins, mavqe, tanishlik darajasi); (3) pragmatik vazifa (ijobiy yoki salbiy yuzga yo'naltirilganlik). Keltirilgan misollar illyustrativ bo'lib, statistik umumlashma da'vo qilmaydi; bu tadqiqotning cheklovi hisoblanadi.

Tadqiqot quyidagi savollarga javob izladi: (1) ikki tilda murojaat tanlovini qaysi sotsiolingvistik omillar belgilaydi? (2) murojaat qaysi pragmatik strategiyalarga xizmat qiladi? (3) tillararo farqlar qanday pragmatik xatolarga olib keladi? Tahlil uch bosqichda olib borildi: birliklarni ajratish va tasniflash; har bir tilda tizimni tavsiflash; ikki tizimni bir xil parametrlar (olmosh, hurmat ifodasi, notanishga murojaat, yosh, jins) bo'yicha chog'ishtirish.

TADQIQOT NATIJALARI

O'zbek tilida murojaat tizimi

Olmoshlar. *Sen* yaqinlik, tenglik yoki kattaning kichikka munosabatini, *siz* hurmat va masofani bildiradi. Tanlovga yosh farqi, mavqe, tanishlik va vaziyat ta'sir qiladi. Bir kishiga nisbatan ko'plik shakli (*kelibsizlar, aytdilar*) yuksak hurmat belgisidir; ingliz tilida bunday vosita yo'q, chunki *thou–you* farqi tarixan yo'qolgan.

Qarindoshlik terminlari. Eng o'ziga xos qatlam – *aka, opa, uka, singil, amaki, xola, tog'a, buva* kabi terminlar bo'lib, ular notanishga ham qo'llanadi: *Aka, bu ko'chaga qanday boraman?; Opa, narxi qancha?* Bunda so'zlovchi suhbatdoshni ramziy «oila a'zosi» darajasiga ko'taradi, ya'ni yaqinlik va hurmat bir vositada uyg'unlashadi.

Ism va qo'shimchalar. *-jon, -xon, -bek, -xonim* elementlari ishlatiladi: *Akmaljon, Dilorom-xonim*. Ism odatda qarindoshlik terminiga qo'shiladi (*Karim aka, Nodira opa*), bu eng barqaror formula bo'lib, hurmat va samimiylikni birga ifodalaydi. *Qizim, jonim, azizim* shakllari yaqinlikni kuchaytiradi.

Kasb va unvon. *Domla, ustoz, muallim, professor* ta'lim sohasida keng tarqalgan va ko'pincha ismsiz keladi (*Ustoz, ruxsat bering*). An'anaviy oilaviy nutqda teknonimiya (*Alining otasi*) va ulug' qarindoshlarning ismini aytishdan tiyilish uchraydi; zamonaviy shahar muhitida bu an'analar susaymoqda.

Ingliz tilida murojaat tizimi

Yagona *you* olmoshi tufayli hurmat va masofa leksik vositalar bilan beriladi: **ism (FN)** – *John* (norasmiy, teng munosabat); **unvon + familiya (TLN)** – *Mr. Smith, Dr. Taylor* (rasmiy munosabat); kamdan-kam faqat familiya (harbiy, sport, maktab muhitida). Brown va Ford bo'yicha, o'zaro FN hamjihatlikni, o'zaro TLN rasmiy masofani, nosimmetrik qo'llanish ierarxiyani ko'rsatadi. Rasmiy muhitlarda ham ismga o'tish tendensiyasi kuchaymoqda. *Sir, Madam/Ma'am* xizmat sohasida, *mate, buddy, guys* norasmiy nutqda, *honey, dear* yaqinlik shakllari sifatida ishlatiladi; ayrimlari begonaga qo'llanganda kamsitish sifatida qabul qilinishi mumkin. Qarindoshlik terminlari (*uncle, auntie*) faqat haqiqiy yoki juda yaqin munosabatlarda qo'llanadi.

Murojaatning pragmatik vazifalari

Ikki tilda ham murojaat bir necha vazifani bajaradi: suhbatdoshning diqqatini jalb qilish (*Aka!, Excuse me!*), ijtimoiy munosabatni belgilash (hurmat, yaqinlik, ierarxiya), suhbatdoshning yuzini saqlash va iltimos yoki rad etish kabi nutqiy aktlarni yumshatish. Farq shundaki, o'zbek tilida bu vazifalar ko'pincha bitta shaklda birlashadi (*Opa, iltimos, yordam bering* – murojaat, hurmat va yaqinlik birdaniga), ingliz tilida esa alohida vositalar (*Excuse me, could you..., Sir*) orqali taqsimlanadi.

Qiyosiy natijalar esa quyidagicha ifodalanadi:

Parametr	O'zbek tili	Ingliz tili
Ikkinchi shaxs olmoshi	<i>sen / siz / sizlar</i> (grammatik farq)	faqat <i>you</i>
Hurmat ifodasi	olmosh, qarindoshlik termini, ko'plik shakli, unvon	unvon + familiya, <i>Sir/Ma'am</i> , xushmuomala kirish so'zlari
Notanishga murojaat	<i>aka, opa, amaki, xola</i>	<i>Excuse me, Sir/Madam</i>
Yosh omili	juda kuchli	nisbatan kuchsiz
Ism ishlatish	ism + qarindoshlik termini	ism yoki unvon + familiya
Ijtimoiy tamoyil	kollektivistik, ierarxik	individualistik, tenglikka yo'naltirilgan

Yosh: o'zbek tilida kattaga ismi yoki *sen* bilan murojaat qo'pollik sanaladi; ingliz tilida yosh omili kuchsizroq. **Jins:** o'zbek tilida jinsga xos shakllar qat'iy farqlanadi (*aka-opa*); ingliz tilida *Ms.* neytral shakl sifatida tarqalgan.

MUHOKAMA

Natijalar Braun–Gilman modeli nuqtai nazaridan o'zbek tilida kuch va hamjihatlik o'qlari grammatik (*sen–siz*), leksik (qarindoshlik, unvon) va morfologik (*-jon*) vositalar orqali bir vaqtda ifodalanishini ko'rsatadi. Ingliz tilida esa ikkala o'q asosan ism yoki unvon tanlovida namoyon bo'ladi. Xushmuomalalik nazariyasiga ko'ra, o'zbek murojaati ko'proq ijobiy yuz strategiyasi (yaqinlashish, ramziy qarindoshlik), ingliz murojaati esa ko'proq salbiy yuz strategiyasi (masofa, shaxsiy erkinlik) sifatida talqin etiladi. Bu farq madaniy kontekst bilan izohlanadi: kollektivistik jamiyatda ierarxiya va yaqinlik uyg'unlashadi, individualistik jamiyatda esa tenglik va masofa ustun. Shu sababli ingliz tilida notanishga haddan tashqari yaqin murojaat masofani buzish, o'zbek tilida haddan tashqari rasmiy murojaat esa sovuqlik sifatida baholanishi mumkin.

Shuningdek, ikki tizim ham statik emas. Ingliz tilida norasmiylashuv va ismga o'tish, gender-neytral shakllar (*Ms., they*) kengayishi kuzatiladi. O'zbek tilida esa shahar muhitida, ayniqsa yoshlar nutqida, ingliz tilidan kirgan *bro, guys* kabi shakllar va rasmiy sohada *janob, xonim* shakllari faollashmoqda, teknonimiya va ism aytishdan tiyilish esa susaymoqda. Bu o'zgarishlar globallashuv va raqamli muloqot ta'sirini ko'rsatadi, biroq qarindoshlik terminlarining notanishga qo'llanishi hozircha barqaror qolmoqda va o'zbek murojaat madaniyatining yadrosi bo'lib turibdi.

Til o'qitish uchun bundan kelib chiqadigan xulosa: o'zbek tilli o'quvchilarga ingliz tilida murojaatni faqat lug'aviy ekvivalentlar bilan emas, vaziyat va munosabat turlari bilan birga (o'qituvchi, rahbar, notanish, do'st) o'rgatish kerak; ingliz tilli o'rganuvchilarga esa *aka, opa, ustoz* kabi shakllarning qachon majburiy ekanini tushuntirish lozim. Tarjimonlar uchun asosiy tamoyil – so'zma-so'z o'girmasdan, murojaatning ijtimoiy vazifasini saqlash.

Amaliy jihatdan to'rt tipik muammo aniqlandi:

1. **Pragmatik transfer:** ustozga *Teacher!* deb murojaat qilish inglizcha nutqda g'ayritabiiy; aksincha, o'zbek muhitida o'qituvchiga ismi bilan murojaat qilish hurmatsizlik sanalishi mumkin.
2. **Ekvivalent yo'qligi:** *aka, opa, domla, ustoz* ni *older brother* deb o'girish ma'noni buzadi; ismni saqlash, izoh berish yoki *Sir, Professor, Mr.* variantlarini tanlash maqsadga muvofiq.
3. **Emotsional tus yo'qolishi:** *-jon, -oy, -im* nozikligi ingliz tiliga o'tganda yo'qoladi yoki *dear, my friend* bilan qisman qoplanadi.
4. **Gender talqini:** *honey, sweetheart* ni *jonim, azizim* deb o'girish uslubiy jihatdan keskin, chunki begona ayolga bunday murojaat o'zbek tilida ham noo'rin.

Tadqiqot cheklovi: tahlil kichik illyustrativ materialga tayanadi va sotsiolingvistik o'zgaruvchilarning miqdoriy ta'sirini o'lchamaydi.

XULOSA

Tadqiqot o'zbek va ingliz tillaridagi murojaat shakllari lingvistik va madaniy-ijtimoiy hodisa ekanini ko'rsatdi. O'zbek tilida tizim grammatik, leksik va morfologik vositalar uyg'unligiga, ingliz tilida asosan ism va unvon tanloviga tayanadi. O'zbek murojaati yosh, ierarxiya va ramziy qarindoshlik bilan bog'liq va ijobiy yuzni ta'kidlaydi; ingliz murojaati tenglik va masofaga yo'naltirilgan va salbiy yuzni himoya qiladi. Bu farqlar pragmatik xatolarga olib kelishi mumkin, shuning uchun til o'qitish va tarjimada murojaat shakllarini madaniy kontekst bilan birga o'rgatish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Braun, F. (1988). *Terms of Address: Problems of Patterns and Usage in Various Languages and Cultures*. Berlin: Mouton de Gruyter.
2. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Brown, R., & Ford, M. (1961). Address in American English. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 62(2), 375–385.
4. Brown, R., & Gilman, A. (1960). The pronouns of power and solidarity. In T. Sebeok (Ed.), *Style in Language* (pp. 253–276). Cambridge, MA: MIT Press.
5. Ervin-Tripp, S. (1972). On sociolinguistic rules: Alternation and co-occurrence. In J. Gumperz & D. Hymes (Eds.), *Directions in Sociolinguistics* (pp. 213–250). New York: Holt, Rinehart and Winston.
6. Leech, G. (2014). *The Pragmatics of Politeness*. Oxford: Oxford University Press.

7. Shavkatovna, M. N. (2026). The impact of a leader's emotional intelligence on the management of an inclusive educational environment in preschool educational organizations. *Arabian journal of science.*, 3(7), 350-353.
8. Мирюсупова, Н. Ш. (2019). Роль моделирования в развитии связной речи старших дошкольников на основе креативного подхода. *Научные исследования*, 34.
9. Shavkatovna, M. N. (2026). Psychological determinants of the demonstration of cognitive properties of leaders of preschool and school educational organizations. *BG pulse journal*, 2(07), 900-903.
10. Мирюсупова, Н. Ш. (2024). Мактабгача таълим ташкилоти раҳбарининг касбий фаолиятини ривожлантиришда билимларнинг ўрни. *Science and innovation*, 3(Special Issue 38), 311-313.
11. Shavkatovna, M. N. (2020). Pedagogical conditions as a means of forming creativity in future specialists of social and cultural activity. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol*, 8(1).
12. Парманов, А. Э., Парманов, Ж. А., & Мирюсупова, Н. Ш. (2019). Интегративный подход к взаимодействию педагогов дошкольной образовательных учреждений с семьями воспитанников. In *Наука и инновации-современные концепции* (pp. 82-84).
13. Shavkatovna, M. (2025). Modern methods and models of strategic management of preschool educational organization. *European international journal of pedagogics Учредители: European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 5(3), 49-51.
14. Botiraliyevna, A. M., Bohodirovna, S. D., Yoqubovich, N. H., Abdulhafizovna, M. Z. M., & Akbarovna, A. S. (2025). *Methods Of*

Implementing Steam Educational Technologies In Primary Education.
The Review of Diabetic Studies, 684-689.

15. Valieva, F. R. (2018). The importance of educational content in preparation of competitive personnels. In 2 nd International Conference bridge to science: research works San Francisco, USA February (Vol. 28, pp. 121-122).